

2 Fedotov M. R. *Etimologicheski slovar chuvashskogo iazyka.* - Cheboksary, 1996. T. 1-2.

3 Starostin S., Dybo A., Mudrak O. *Etymological Dictionary of the Altaic Languages.* – Leiden; Boston: Brill, 2003. – Vol. 1. – P. 858. (A-K); Vol. 2. – P. 859-1556. (L-Z); Vol. 3. – P. 1557-2096. (Indices)

4 Öztopçu Kurtuluş. *Dictionary of the Turkic languages: English, Azerbaijani, Kazakh, Kyrgyz, Tatar, Turkish, Turkmen, Uighur, Uzbek.* – London: Routledge, 1996. – 422 r.

5 Qaidar A. *Qazaqtaranatılıäleminde.* – Almaty: Daik-Pres, 2009. – 780 b.

6 *Akademicheski slovar bashkirskogo iazyka: v 10 t. / pod red. F.G. Hisamitdinova.* – Ufa: Kitap, 2011. – T. 1. – 432 c.

МРНТИ 16.21.23

Сейтбатқал Ә.Б. ¹ Бектемірова С.Б. ²

^{1,2} ал-Фараби атындағы ҚазҰУ,
Алматы, Қазақстан

XXI ҒАСЫРДЫҢ БАСЫНДАҒЫ ТҮРКІ ТІЛДЕС ХАЛЫҚТАРДЫҢ ӘЛЕМДІК ТАРАЛЫМЫ

Аңдатпа

Мақалада түркі халықтарының әлем өркениетінде алатын орны шынайы деректерге сүйене отырып айтылады. Теориялық тұрғыдан қазақ және бауырлас түркі, шетел ғалымдарының зерттеулеріне және түркітану ғылымының қайнар көзі саналатын еңбектерге шолу жасалады. Түркі тілдес халықтардың орналасуы мен әлемдік таралымы тарихи дәуірлермен сабақтаса сипатталады. Бір тектен шыққан түркі тілдерінің ақпарат қорын түзу, оны жүйелеп ұсыну басшылыққа алынды. Мәліметтер қоры келесі бағыттарды қамтуды жоспарлауда: қазіргі дүние жүзіне таралған түркі тілінде сөйлеушілердің санын анықтау, түркі тілдерінің таралымын WebGIS жүйесінде көрсету, түркі тілдерінің жіктелуі туралы мәліметтерді саралау, қазіргі түркі тілдерінің мәртебесін көрсету, жойылу қаупі төнген түркі тілдерін жандандыруға нақты бағдарлама негізінде ұсыныс жасау. Қазақ түркітану ғылымына жаңа серпін әкелетін ғылыми жұмыс – Түрік Одағының дамуына өзіндік үлесін қосады.

Түйін сөздер: алтайтану, түркітану, ареалды лингвистика, лингвожағрапия, түркі халықтары, түркі тілдері

Seytbatkal A., ¹ Bektemirova S. ²

^{1,2} Al-Farabi Kazakh National University,
Almaty, Kazakhstan

WORLD SPACE OF TURKIC-SPEAKING PEOPLES AT THE BEGINNING OF THE XXI CENTURY

Abstract

The article reveals the role of Turkic peoples in world civilization. Theoretically, a review of the research of Kazakh and Turkic, as well as the works of foreign scientists which are the source of Turkic science is conducted. Localization and world distribution of Turkic-speaking peoples is characterized by a combination of historical epochs. It is necessary to form and systematize the database of Turkic languages of the same origin. The database includes the following directions: to determine the number of speakers of Turkic languages in the modern world, to show the distribution of Turkic languages in the WebGIS system, to analyze data on the classification of Turkic languages, to demonstrate the status of modern Turkic languages. It is planned to make proposals on the activation of Turkic languages under threat of extinction on the basis of the specific program. The scientific work, which brings a new impetus to the Kazakh Turkology, contributes to the development of the Turkic Union.

Keywords: altaistics, Turkology, areal linguistics, linguogeography, Turkic peoples, Turkic languages

Сейтбаткал А.Б.,¹ Бектемирова С.Б.²

^{1,2} КазНУ им. аль-Фараби,
г. Алматы, Казахстан

МИРОВОЕ ПРОСТРАНСТВО ТЮРКОЯЗЫЧНЫХ НАРОДОВ В НАЧАЛЕ XXI ВЕКА

Аннотация

В статье раскрывается роль тюркских народов в мировой цивилизации. Теоретически проводится обзор исследований казахских и тюркских, а также трудов зарубежных ученых, являющихся источником тюркологической науки. Локализация и мировое распространение тюркоязычных народов характеризуется сочетанием исторических эпох. Следует формировать и систематизировать базу информации тюркских языков одного происхождения. База данных включает следующие направления: определить числа носителей тюркских языков в современном мире, показать распространение тюркских языков в системе WebGIS, анализировать данные классификации тюркских языков, показать статус современных тюркских языков. Планируется внести предложения по активизации тюркских языков, находящихся под угрозой исчезновения, на основе конкретной программы. Научная работа, которая приносит новый импульс в казахскую тюркологию, вносит свой вклад в развитие Тюркского Союза.

Ключевые слова: алтаистика, тюркология, ареальная лингвистика, лингвогеография, тюркские народы, тюркские языки

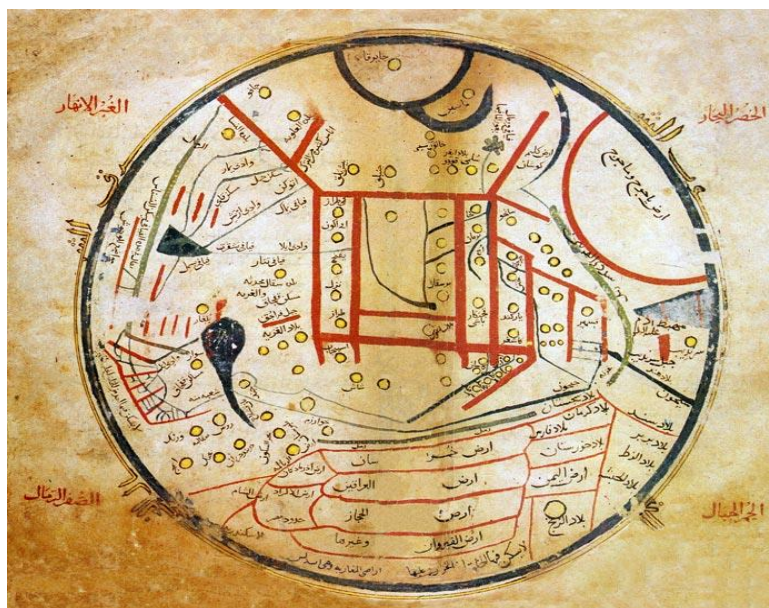
Кіріспе. Мың жарым (1500) жыл уақыт бұрын Еуразия даласында Ұлы Түрік қағанаты дүниеге келді. Ол сақ, ғұн мемлекеттерінің заңды жалғасы әрі мұрагері болды. Түрік қағанаты корей түбегінен Қара теңізге дейінгі кең байтақ өлкеге иелік етті.

Б.з.б. 1 мың жылдықта Еуразия далаларында мекен еткен сақ, үйсін, қаңлы, ғұн, сарматтардың көне түрік тілінде сөйлеген халықтар екені баршаға мәлім. Олардың төл жазуы болған және қалалар салып өз мемлекеттігін қалыптастырған. Темір дәуірінде өмір сүрген түркі тектес халықтардың адамзат өркеніне берген дүниесі айдай анық. Түркілердің арғы тегі саналатын Ботайлықтардың жылқыны алғаш қолға үйретіп, тұрмысында пайдалануы олардың жаратылыс жайлы терең білімін дәлелдесе, «Аң стилі» өнері мен зергерлік бұйымдардың көркемдігі сана-сезімінің биіктігін көрсетеді.

Ерте орта ғасырда түрік тілі өркендеп, түрік жазуы халық арасында қанат жайды. Түрік жазба әдебиетінің негізін салған Йоллығ тегін сияқты ғұламалар тасқа қашалып жазылған мәңгі мұраларына манат етіп қалдырды. Түрік қағанаты тұсында сақ, ғұн дәуірінен де көп бұрын пайда болған жазу әдеби норма дәрежесіне көтерілді. Көне түрік әдеби тілінде ежелгі түріктер Талас, Шу, Орхон, Енесай бітіктастарын дүниеге әкелді. Түркітану, түркі филологиясын зерттеуде осы ескерткіштердің және орта ғасырда жазылған М. Қашқаридың «Түрік сөздігінің» орны ерекше.

Бұл сөздік түркі әлемін тілдік тұрғыдан зерттеуге негіз болатын еңбек. Сонымен қатар әлемдік ғылым кеңістігінде салыстырмалы-тарихи тіл білімінің алғашқы үлгісін көрсеткен ғылыми еңбек саналады. Мұнда бай тілдік деректермен қатар түркі халықтарының сол кездегі қоныстанған аймақтары мен этнографиясынан да құнды деректер бар (1-сурет).

1-сурет. XI ғасырдағы түркі халықтарының қонысы

Әдістеме.Түркітану қазіргі кезде түркі тілдерін зерттейтін ғылымның атауы ретінде де қолданылып жүр. Түркітану – түркі тілдерін тұтастай алып зерттейтін жалпы тіл білімі іспеттес. Түркітану XX ғасырда жалпыдан жалқыға өтіп, жеке түркі тілдері негізгі зерттеу нысанына айналды. Осы кезеңде ұлттық тілтанушы ғұлама ғалымдар келіп, тіл білімінің берік іргетасын қалап, кейінгіге мол мұра қалдырды. А.Байтұрсынұлы, Қ.Қ.Жұбанов, Ә.Т.Қайдар, Р.С.Сыздық, Ф.Айдаров, Т.Жанұзақ т.б. ғалымдар қазақ тіл біліміне көп еңбек сіңірді.

Қырғыз тіл білімінде Б.М. Юнусалиев, Б. Орузбаева, Т.Ахматов, Т.К. Сартбаев, татар тіл білімінде М.З.Закиев, Д.Г.Саттаров, башқұрт тіл білімінде Ж.Кигенбаев, А.А.Юлдашев, Н. Ишбулатов, З. Ураксин, С.Миржанова, А. Харисов, қарақалпақ тіл білімінде Д.Насыров, Е.Бердімұратов, О. Доспанов, өзбек тіл білімінде С. Ибрагимов, Ф. Абдуллаев, А.И. Гулямов, Ш. Шабдурахманов, Ф. Абдурахманов, А. Шерматов, С. Муталлибов, Ш. Рахматуллаев, эзирбайжан тіл білімінде М. Ширалиев, А. Демиарчи-заде, А.А. Ахундов, Ф. Зейналов, А.А. Абдуллаев, түрікмен тіл білімінде А. Азимов, Б. Чарыяров, М. Хыдыров, Т. Таджмұратов, З. Мұхаммедова, қарайым тіл білімінде С.М. Шапшал, К.М. Мұсаев; құмық тіл білімінде Ю.Д. Джанмаев, А.Т. Базиев, қарашай-балқар тіл білімінде А.М. Аппаев, У.Б. \ Алиев, М.А. Хабичев, М. Ахматов, ұйғыр тіл білімінде Э.Р. Тенишев, Ә.Т. Қайдар, Г. Садвакасов, Т. Талипов, А. Шамиева, Р.А Авакова, тува тіл білімінде А.А. Пальмбах, Д.А. Монгуш, З.Б. Арагачи, алтай тіл білімінде Т.М. Тоңақова, А.Т. Тыбықова, хакас тіл білімінде М.И. Боргояков, Д. Патачакова, О. Субракова, шор түркітану ғылымы: Ш.С. Сат, М.Д. Бичеол, саха тіл білімінде Л.И. Харитонов, Н.К. Антонов, Е.И. Коркина, В.В. Надеяев, Н.Д. Дьячковский, чуваш тіл білімінде В.Г. Егоров, И.П. Павлов, И.А. Андреев, Л.П. Сергеев қажырлы еңбек етті. Аталған ғалымдардың еңбегінен қазіргі түркі тілдері туралы негізгі мәлімет аламыз. Жекетүркі тілдерінің құрылымы, дыбыстық ерекшеліктері, сөзжасам жүйесі, сөйлем құрылысын XX ғасырдың басында ұлттық тіл ғалымдары зерттеді. Қазақ тіл білімінен мысал келтірсек: “Осы орайда КСРО түркологиясының басшысы академик А.Н. Кононовтың бір сөзі еске түседі. 20-шы жылдардан бастап әр түріктестес республикаға орталықтан мамандарды жолдадық. Басында жергілікті тілді үйреніп, кейіннен Мәскеуден жетекшілік жасап отыру үшін. Әр жерге ғалымдарды жібердік. Тек қана Қазақстанға ешкімді аттандырмадық. Өйткені, ол кезде Ахмет Байтұрсынұлы, Құдайберген Жұбановтар бар еді ғой... Яғни қазақ зиялылары – КСРО түркологиясы мен алтаистикасының іргесін қалаған ғалымдар екені дау туғызбайтын ақиқат. А.Н. Кононов, Н.А. Баскаков сынды ірі түркітанушы ғалымдардың ұстаздары да – сөзсіз, біздің арыстарымыз болған» [1, 296].

Талқылау.Түрік тілдерін дәуірлеу Алтай кезеңінен басталады. Түрік тілдері – алтай әулеті бұтағының бір бөлігі. Алғашқы руникалық жазбалардың сырын ашқан дат ғалымы В.Томсен. Ол 1893 жылы құпия болып келген жазудың сырын тауып, түркі тілдес халықтардың төл жазуы екені дүниежүзі алдында дәлелдеді. XVIII-XIX ғ.ғ. шетел ғалымдары түрік тілдес халықтардың мәдениетін,

тарихын, тілін зерттеп, ғылым айналымына енгізді. Олардың көрнекті өкілдері В.В. Радлов, М.М. Казем-Бек, П.М. Мелиоранский, А.Н. Самойлович, С.Е. Малов, Э.Н. Наджип, Э.В. Севортян, К.К. Юдахин, Н.А. Баскаков, А.М. Щербак, Н.З. Гаджиеват.б. XX ғасырда өмір сүрген көрнекті түркітанушы Н.А. Баскаковтың топтастыруы әлі күнге дейін өзінің маңызын жоғалтқан жоқ. Ол өзіне дейінгі жасалған бөліністерді қорытындылаған топтастыру болып саналады. Көрнекті түркітанушы Н.А. Баскаков Түркі тілдерінің тарихын төмендегідей кезеңдерге бөледі:

- 1) алтай дәуірі;
- 2) ғұн дәуірі;
- 3) көне түркі дәуірі;
- 4) орта түркі дәуірі немесе негізгі түркі тайпаларының дамуы мен қалыптасу дәуірі;
- 5) жаңа түркі дәуірі немесе түркі халықтарының қалыптасуы мен даму дәуірі;
- 6) ең жаңа дәуір немесе түркі тілдерінің Қазан төңкерісіне дейінгі және одан кейінгі даму дәуірі.

Түркі тілдері дамуының Алтай дәуірі уақытын дәл айту мүмкін емес, белгісіз уақыттан б.з.д. III ғасырға дейінгі кезеңді қамтиды. “Б.з.д. I мыңжылдықта Еуразия даласында Ордостан Донайға дейін антикалық және ежелгі шығыс жазуларында скифтер, сақтар, ғұндар, сарматтар атымен әйгілі болған халықтар қоныстанды” [2, 240].

Ғұн дәуірі б.з.д. III ғасырдан б.з. V ғасырына дейінгі уақытты қамтиды. Б.з.д. V ғасырда Оңтүстік Моңғолия мен Ордоста түркі тілдес ғұндардың мекен еткені жайлы деректер бар. Бұл аймақты ғұндардың атамекені ретінде санасақ болады. Түркі тілдес халықтар б.з.д. 3-2 мыңжылдықтан бастап, қазіргі күнге дейін, Қиыр Шығыстан Қара теңізге дейінгі кең байтақ далада қоныс тепкенін тарихи деректер айғақтайды. Ғұндардың ұлы көші мен батысқа жасаған жорықтары олардың Еуразияның батысына одан да терең енуіне ықпал етті. Еділ патша кезінде ғұн империясы Қара теңіз жағалауынан Днестрге дейінгі аралықты өз иелігіне қосты.

Көне түркі дәуірі Еділдің өлімінен кейін, яғни, V ғасырдың ортасынан басталады. Бұл кезде Еділ құрған патшалықтың орнына батыста Бұлғар мен Хазар мемлекеті пайда болды. Олардың иеліктеріне Еділ, Донөзенінің бойы, кавказ етегі, Қара теңіз бен Қырым даласы кірді. Көне түркі дәуірінде түркі тілдері тармақтана, бөліне түсті. “Батысты V-IX ғасырларда көптеген түркі тайпаларының басын қосқан хазар және бұлғар тілдері өмір сүрді. Түркі тілдерінің орталық аймақтарында қыпшақ, оғыз, қарлұқ одақтарының тілдері бөлініп шықты, ал шығыста көк түрік, ұйғырлар және қырғыздар одағы құрылды. Көне түркі дәуіріндегі ескерткіштер Орхон-Енисей немесе Көне түркі жазулары деп аталады. Түркі халықтарының тасқа қашалып жазылған алғашқы жазба ескерткіштері осы әліпбимен жазылған. IV ғасырда қазіргі батыс Моңғолиядан Донға, Қара теңіз жағалауына дейін көшіп-қонған түркі тайпасы, Ғұн одағы ыдыраған соң, тарих сахнасына бұлғарлар мен хазарларды, IX ғасырда печенегтер мен оғыздарды алып келеді. Түркі тайпаларының ішіндегі ең күштісі де, ықпалдысы болған қыпшақтар XI ғасырда Балқаш пен Ертістен бастап, Прут өзеніне дейінгі ұлан-байтақ өлкеде көшіп-қонған. Түркі ру-тайпалары туралы алғашқы мәлімет біздің жыл санауымызға дейінгі дәуірде жазылған қытай жылнамаларында берілген. Одан кейінірек көне армян, көне еврей, көне грузин, араб жылнамалары мен тарихи жазбаларында ертедегі түркі тайпалары туралы хабар берілген. X ғасырдан бастап түркі тайпалары туралы мәлімет орыс жылнамасы мен жазбаларында кездесе бастайды.

Орта түркі дәуірі (IX-XV ғ.) Қарахан және Моңғол кезеңі деп екіге бөлінеді. Бұл кезеңде қазіргі түркі тілдерінің негізі жасалды. Батыста бұлғар мен хазар тілдерінің бірігуінен чуваш тілі пайда болды, қыпшақ-бұлғар тайпасы тілдері, қыпшақ-половец, қыпшақ-ноғай, оғыз-бұлғар, қарлұқ-ұйғыр тілінен тува, қарақас, якут тілдері, көне қырғыз тілі қалыптасты. Осы кезеңде жазылған жазба ескерткіштер араб графикасында сақталған” [3, 332]. Орта түркі дәуірі ғылым-білімнің дамып, мәдениеттің гүлденген дәуірі болды. Көптеген ғылыми еңбектер, әдеби көркем шығармалар дүниеге келді. Түркі жұртынан шыққан Махмұд Қашғари «Түрік сөздігін», Жүсіп Баласағұн «Құтты білік» дастанын, әлемнің екінші ұстазы әл-Фараби мен ибн-Сина өзінің мол мұрасын, Қожа Ахмет Йассауи «Даналық кітабын», Ахмет Йүгінеки «Ақиқат сыйы» аталатын теңдессіз туындаларын жарыққа шығарды. Осы кезеңде түркі тілдес халықтардың таралу ареалы шығысқа, араб, парсы қалалық аймақтарына бағытталды.

«Жаңа түркі дәуірінде (XV-XIX ғ.) қазіргі түркі тілдерінің диалектілері және кейбірінің әдеби тілдері қалыптасты. Батыста бұлғар диалектісінен – чуваш тілі; қыпшақ-бұлғар тобынан – татар және башқұрт тілдері; қыпшақ-половец тобынан – қарайым, қарашай-балқар, құмық, қырым татары тілдері; қыпшақ-ноғай тобынан – ноғай, қазақ және қарақалпақ тілдері; оғыз-бұлғар тобынан – гагауыз тілі, балқан түркілерінің диалектілері; оғыз-селжүк бірлестігінен – түрік, әзірбайжан тілдері;

оғыз-түрікмен тобынан – түркімен тілі, қарлұқ-хорезм және қарлұқ-ұйғыр тобынан – өзбек, ұйғыр тілдері тарады. Шығыста тува, қарақас, якут, камасин, шор, сағай, белтір, қойбал, качи, телеуіт, төлеңгіт, қызыл, тува, құманды, чалқан, кюэрик, сары ұйғыр, қазіргі қырғыз т.б. тілдер бөлектенеді.

Ең жаңа дәуірде – XX ғасырда бұрынғы Кеңестер Одағындағы көптеген түркі тайпасы, тайпа одақтарының тілдері, диалектілері бірігіп, ұлт тілдері пайда болды. Жазуы жоқ және жазуы кеш дамыған халықтардың әліпбиі жасалды, әдеби тілі өркендеді»[3, 332].

«Соңғы бес ғасырда жер шары халқының саны күрт өсті. Оның бірнеше тұрғыдан әсері бар. Бұл тілдердің барлығы дерлік өз сөйлеушісіне ие болды дегенді білдіреді»[4, 244]. Бес ғасыр бұрын қазіргі түркі халықтары қалыптасып дами бастады. Осы кезеңде халық саны өсіп, ұлттық әдеби тіл бой көрсетті. Тіл болу үшін бірінші алғы шарт тілдің атауы болу керек. Атаусыз тіл де жоқ, өйткені ол туралы ешкім ештеңе айта алмайды. Түркі халықтарында ұлт атауы мен тіл атауы бір. XIV ғасырда түркі халықтары этникалық тұрғыдан бірігіп, ұлт ретінде ұйысты. Ұлт атаулары этникалық мәнге ие болды да, тілге де сол атау берілді. Мысалы, Қазақтар қазақ тілінде, өзбектер өзбек тілінде, ноғайлар ноғай тілінде, қарақалпақтар қарақалпақ тілінде сөйлейді.

Нәтиже. «Түркі тілдері – Қиыр Шығыстан Жерорта теңізі мен Үнді мұхитына дейінгі кең байтақ өлкеде тұрып жатқан 40-қа жуық туыстас халықтардың тілі. Түркі тілдері – алтай семьясы бұтағының бір бөлігі. Қазіргі таңда түркі тілдері 170 млн-ға жуық адамдардың сөйлеу тілі (2008). Олардың басым көпшілігі ТМД елдері мен Түркия, Иран, Әзірбайжан, Өзбекстан мемлекеттерінде тұрақтанған. Ресей, Қытай, Қазақстан секілді іргелі елдердің әрқайсысын 12-15 млн. түркі тілдес халықтар мекендейді. 2008 жылғы мәлімет бойынша түркі тілдес халықтар өкілі Еуропалық одақ – 2 млн (Ұлыбритания, Германия және Францияны қоспағанда), АҚШ – 1 млн., Германия – 5 млн., Франция – 0,4 млн., Ұлыбритания – 0,4 млн., Моңғолия – 80 мың, Жапония – 0,1 млн., Канада – 0,2 млн., Бразилия – 0,1 млн., Аргентина – 0,1 млн., Украина и Белоруссия – 0,3 млн., Латин Америкасы (Бразилия және Аргентинаны қоспағанда) – 0,8 млн., Австралия – 60 мың. Дүниежүзінің қалған аймақтарында – 1,4 млн». [5, 826] (1-кесте).

«Түркі тілдерінде сөйлейтіндердің жалпы саны – 250 миллиондай, тіпті кейбір деректерде 250 миллионнан астам деп көрсетілуде»[6, 456]. Түркі әлемінің мәдени мұрасы қазіргі таңда әлемде ана тілдерінде сөйлетін 300 млнға жуық халықтың ұлттық қазынасы болмақ [7,482].

Қазіргі түркі тілдерінің грамматикасы бір, сөздік қоры ұқсас, тек сөздердің дыбысталуында айырмашылық бар. Түркі тілдерінің өзіндік құрылымы бар. Ол жалғамалы тілдер тобын құрайды. Қыпшақ тобына кіретін қазақ, ноғай тілінде сөйлейтіндер бұлғар тобындағы чуваш тілінде, оғыз тобындағы гагауыз тілінде, сондай-ақ шығыс ғұн бұтағының ұйғыр-оғыз тобына кіретін хақас тіліндегі адамдармен тілдесіп, түсінісу өте қиын. Оның себебинаталған тілдердің тарихынан және жағрапиялық орналасуынан іздеген жөн. Тіл өзгермелі құбылыс және оған сыртқы-ішкі факторлар, атап-айтқанда әлеуметтік-саяси, эконимикалық жағдай ықпал етеді. Бұл тілдер бір-бірінен көне түркі дәуірінде оқшауланып, барыс-келіс азайған және басқа тілдік отбасыға жататын тілдермен араласып өзара ықпалға түскен. «Өткен ғасырдың өзінде атақты түркітанушы В.В. Радлов түркі ұлысы секілді ұлан-байтақ өлкеге, үш алып құрлыққа бірдей тарай қоныстанған халық жоқтың қасы деген еді. Өкінішке орай, таяу тарихи кезеңге дейін бір ғана тілде сөйлеп келген халықтың тілі әр түрлі тарихи, саяси, әлеуметтік себептен жеке говорларға ажырап, уақыт озған сайын бір-бірінен алшақтай түскені белгілі. Соның салдарынан қазіргі таңда 40 шақты жеке дара түркі тілдері қалыптасып отыр. Көп ғасыр бойы байланысы болмай, арақатынасы үзіліп қалғандықтан, бұл тілдердің біразы түсінісуге де ауырлап кеткен»[8, 288]

«Орта Азия және көршілес аймақтардағы этникалық, тарихи мәдени орталықтарды зерттегенде тіл маңызды этникалық белгі болатындықтан, ол әрдайым есте болуға тиіс. Орталық Азияның түркі тілдес халықтары ежелден алтай тілдері дүниесімен ғана емес, үнді-еуропа тілдерімен де қатынасқан.

Тілдердің материалдық және типологиялық, құрылымдық ұқсастығы бір-бірімен тығыз байланысты. Олардың аражігін анықтаудың өзі кейде дүдәмал келтіріп, қиындық туғызады. Алтай, орал тілдерінің ортақ белгілері – үндестік заңы, жыныстық белгінің жоғы, есімдердің тәуелденуі, предлог орнына септеулік шылаулардың қолданылуы, анықтауыштардың анықталатын сөздердің тек алдында тұруы. Сонымен қатар ортақ түбір мен қосымша морфемалардың барлығын кірме элементтер деп түсіндіру де қиын.

Ертедегі түркі тілдерінің үнді-еуропалық тілдермен араласы (қатынасы) грек-түркі, хетт-түркі, тохар-түркі, үндіиран-түркі лексикаларының қатарласуымен дәлелденеді. Мұнымен қатар ертедегі орал-алтай тілдерінің үнді-еуропа тілдерімен де алыс туыстығы бар деген болжам туады» [9, 344].

XXI ғасырда әлем кеңістігіндегі түркі халықтарының таралымы мен орналасуына байланысты ғылыми тұжырымдар мен пікірлер соңғы уақыттарда көптеп қарастырылуда. XXI ғасыр басындағы түркі тілдес халықтардың әлемдік таралымын, қазіргі түркі тілдерінде сөйлейтін этностардың статистикалық көрсеткішін, дүниежүзіндегі түркі халықтарының санын, қазіргі түркі халықтарының генеалогиялық топтастырылуын, қазіргі түркі халықтарының таралу және тіркелу ареалын, қазіргі түркі ұлттық автономияларын нақты көрсететін еңбектер мен электронды ресурстар кеңінен таралуда.

XXI ғасырда әлемдегі түркі халықтарының саны 300 млнға жақындады. Олар әлемнің барлық түкпіріне тараған. Түркі тілдерінде сөйлеушілерінің саны бұл санға сәйкес келмейтіні заңдылық. Өйткені тіл бірлігі мен этникалық бірегейлік әрқашан сәйкес келе бермейді. Дегенмен түркі тілінде сөйлейтін халықтар да алты құрлыққа қоныс аударып, тіршілік етуде. Сондықтан олардың экономикалық, әлеуметтік және мәдени даму көрсеткіші бірдей емес. Бұл олардың тілінде анық байқалады.

1-кесте. Қазіргі түркі тілдері

1	алтай	16	қырымшақ	31	түрік
2	әзірбайжан	17	құман	3	түрік-месхетин
3	балқар	18	құмық	33	түрікмен
4	башқұрт	19	қырғыз	34	туркоман
5	гагауыз	20	нағайбақ	35	өзбек
6	долған	21	ноғай	36	ұйғыр
7	сары ұйғыр	22	салар	37	хакас
8	қарайым	23	сібір татарлары	38	халадж
9	казак	24	татар	39	челкан
10	қарақалпақ	25	телеңгіт	40	чуваш
11	қараманлиды	26	телеуіт	41	чұлым
12	қарапапах	27	тофа (саха)	42	шор
13	қарашай	28	трухмен	43	юрюк
14	қашқай	29	туба	44	якут
15	қырым татарлары	30	тувин		

Қорытынды. Қазіргі таңда әлемде 6 тәуелсіз (2-сурет), 13 ұлттық автономиялы түркі мемлекеті бар (3-сурет). 6 егемен елдеана тілі мемлекеттік тіл деңгейінде өмірдің барлық саласында қолданылады. Ал қалған 13-інде ұлттық тіл ретінде қызмет атқарады. “Татар, башқұрт, саха сияқты түркі тілдері орыс тілінің ықпалында, екінші мемлекеттік тіл ретінде қолданылып, Ресейдің пошта, қатынас байланыстарында қолданылуы шектеуген тіл санатына жатады. Тіпті тұрмыстық қажетті ғана атқаратын түркі тілдері де бар екені рас» [10, 360].

Түркі тілдерінің орналасқан жері – тіл иелерінің көпшілігі қоныстанған ел немесе мемлекет. Ал түркі тілдерінің таралған аумағы олардың ареалы (лат. area – алаң, кеңістік). «Ареал» тіл таралымында жағрапиялық, демографиялық, әлеуметтік мәнде қолданылады. Яғни, орналасқан жері – атамекені, ал таралуы – осы атажұрттан шығып әлемге жайылуы.

2-сурет. Қазіргі тәуелсіз түркі мемлекеттері

Қазақстан – 73 % халық (2010)

Әзірбайжан – 90 % аса халық (1999)

Түрікменстан – 85 % жуық халық (2003)

Түркия – 70-75% халық (2008)

Қырғызстан – 85 % аса халық (2009)

Өзбекстан – 80% халық (1996)

3-сурет. Қазіргі түркі ұлттық автономиялары

ҚХР
Синьцзян-Ұйғыр автономиялық ауданы – 64% халық

Өзбекстан
Қарақалпақстан Республикасы – 94,9 % (2011) асахалық

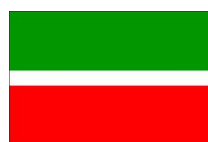
Ресей
Башқұртстан Республикасы – 57 % (2002) халық
(башқұрттар, татарлар, чуваштар)

Саха(Якутия)Республикасы – 47% халық

Кабардин-Балқар Республикасы – 14,8 % (2002) халық(балқарлар, түріктер, татарлар)

Татарстан Республикасы – 56 % (2002) халық
(татарлар, башқұрттар, чуваштар)

Қарашай-Черкес Республикасы – 44,3 % (2002) халық (қарашайлар, ноғайлар)

Тува(Тыва)Республикасы – 77% (2002) халық

Дағыстан Республикасы – 20,50 % (2002) халық (әзірбайжандар, құмықтар, ноғайлар)

Хакас Республикасы – 12% (2002) халық

Алтай Республикасы – 40% (2002) халық

Чуваш Республикасы — 70 % (2002) халық (чуваштар, татарлар)

Молдавия
Гагауыз Республикасы — 82 % жуық (2004) халық

Қазіргі түркі тілдерін сипаттап, олар жайлы мәліметтер қорын жинақтау уақыттың талабы. Сонымен қатароның көпшіліктің пайдалануына ыңғайлы пішінде болуы көзделуде. Осы себептен де, бұл тақырыпты басқа ғылым салаларымен бірлікте қарастыру қажеттігі туып отыр. Түркі тілдес халықтардың таралымын көрсетуде лингвистика, жағрапия, информатика ғылымының бірлігінде қарау зор нәтиже беретініне, түрік дүниесі, түркі жұртының болашағына өз үлесін қосатынына сенімдіміз. Түркі республикалары, түркі халықтары өзара саяси-экономикалық, мәдени-ағартушылық

байланыстарды нығайтуда. Осы себептен және ғылым сұранысына орай әлемдік ғаламтор желісінде түркі халықтарының жағрапиялық мәліметтер қорын түзу, қазіргі түркі тілдерінің таралымын көрсету, типологиялық төлқұжатын жасау өзекті тақырып болып саналады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1 Қажыбек Е. Ұлы дала тұлғалары: Жұбановтар тағылымы және жазу реформасы // Халықаралық ғылыми-теориялық конференция материалдары. – Алматы, 2019. – 6 б.
- 2 Төлеубаев Ә., Қасымбаев Ж., Қойгелдиев М., Қалиева Е., Далаева Т. Қазақстан тарихы // жалпы білім беретін мектептің қоғамдық-гуманит. бағытындағы 10- сыныбына арналған оқулық. – Алматы: Мектеп, 2010, 54 б. – кітап
- 3 Вакова Р.А., Бектемирова С.Б. Түркі филологиясына кіріспе. – Алматы, 2013. – 6 б. – кітап
- 4 Янсон Т. Тіл тарихы: Кіріспе – Алматы // Ұлттық аударма бюросы қоғамдық қоры, 2019. – 154 б. – кітап
- 5 Barbara A. West., *Encyclopedia of the Peoples of Asia and Oceania*. 2008. – 826 б. – кітап
- 6 Асқаров Н., Исхан Б.Ж., Зайсанбаев Т.Қ., Мәтбек Н.Қ., Оспанова Б.Р., Сабыр М.Б. Түркі тілдері: Ұжымдық монография. // Ш.Шаяхметов атындағы тілдерді дамытудың республикалық үйлестіру-әдістемелік орталығы РМҚК.– Астана, 2015. – 448 б. – монография
- 7 Авакова Р.А. Түркі өркениеті және тәуелсіз Қазақстан, I, – Астана, 2011, 59 б.
- 8 Бизақов С. Түбі бір түркілер. – Алматы: 2013, 38 б. – кітап
- 9 Аманжолов А.С. Түркі филологиясының негіздері. – Алматы: Мектеп, 2012, 69 б. – кітап
- 10 Қайдар Ә., Оразов М. Түркітануға кіріспе. – Алматы: Арыс, 2004, 216 б. – кітап.

References:

- 1 Qajybek E. Ūly dala tūlǵalary: Jūbanovtar taǵylymy jāne jazu reformasy // Halyqaralyq ǵylymi-teorialyq konferensia materialdary. – Almaty, 2019. – 6 b.
- 2 Tōleubaev Ä., Qasymbaev J., Qoigeldiev M., Qaliev E., Dalaeva T. Qazaqstan tarihy // jalpy bilim беретін mekteptiñ qoǵamdyq-gumanit. Baǵytyndaǵy 10- synybyna arnalǵan oqulyq. – Almaty: Mektep, 2010, 54 b. – kitap
- 3 Vakova R.A., Bektemirova S.B. Türki filologiasyna kirispe. – Almaty, 2013. – 6 b. – kitap
- 4 İanson T. Til tarihy: Kirispe – Almaty // Ūlttyq audarma bürosy qoǵamdyq qory, 2019. – 154 b. – kitap
- 5 Barbara A. West., *Encyclopedia of the Peoples of Asia and Oceania*. 2008. – 826 b. – kitap
- 6 Asqarov N., İshan B.J., Zaisanbaev T.Q., Mätbek N.Q., Ospanova B.R., Sabyr M.B. Türki tilderi: Ūjymdyq monografia. // Ş.Şaiahmetov atyndaǵy tilderdi damytudyñ respublikalyq üilestiru-ädistemelik ortalyǵy RMQK.– Astana, 2015. – 448 b. – monografia
- 7 Avakova R.A. Türki örkenieti jāne täuelsiz Qazaqstan, I, – Astana, 2011, 59 b.
- 8 Bizaqov S. Tübi bir türkiler. – Almaty: 2013, 38 b. – kitap
- 9 Amanjolov A.S. Türki filologiasynyñ negizderi. – Almaty: Mektep, 2012, 69 b. – kitap
- 10 Qaidar Ä., Orazov M. Türkitanuǵa kirispe. – Almaty: Arys, 2004, 216 b. – kitap. МРНТИ 16.31.02

МРНТИ 16.31.02

Садық Д.А.,¹ Мәдиева Г.Б.²

^{1,2} ал-Фараби атындағы ҚазҰУ,
Алматы, Қазақстан

**КОМПЬЮТЕРЛІК ЛИНГВИСТИКА КЕҢІСТІГІНДЕГІ
ЭЛЕКТРОНДЫ СӨЗДІКТЕРДІҢ АРТЫҚШЫЛЫҒЫ**

Аңдатпа

Мақалада компьютерлік лингвистиканың бір саласы – қолданбалы лексикографияның даму динамикасына назар аударылған. Лексикография саласында еңбек еткен ғалымдардың еңбектеріне шолу жасалып, сан тарап пікірлеріне талдау жасалды. Интернет және технология салаларының дамуына байланысты лексикография саласы да жаңа бағыт бойынша даму алды. Компьютерлік лексикографияның жаңа саласы, жалқы есімдердің сөздік түзу тәжірибесін қарастыратын қолданбалы